I

Там на Україні, де долинами тихо тече Рось, там між горами, між дубовими та липовими лісами стоїть велике містечко Богуслав.

Висока гора спускалась покатом і обірвалась над самою Россю високими, рівними, як стіни, кам’яними скелями та проваллям. Глибоке провалля розійшлося вгору рукавами далеко на всі боки, повиставляло проти сонця свої жовті глинясті боки. Понад самісінькою Россю, попід глинястими стінами, поміж купами каміння в’ється дорога, а по дорозі скрізь невеличкі місточки на глибоких та вузьких балках, де глибоко на дні між високою кропивою та бур’янами, попід вербами тихо ллється з каменя на камінь вода: а по тій воді слідком дійдеш до криниці з погожою водою, до зелених верб десь в самому далекому куточку балки. На ту криницю з гори дивиться дві-три хатини з гарними зеленими садочками, з білими стінами, з веселими віконцями.

На самому покаті розляглося містечко. Туляться одна до однієї невеличкі жидівські хатки з вікнами й дверима, обведеними червоною фарбою; обнизали вони кругом низкою глибоку долину. Декотрі попримощувались на крутих боках долини і були підперті од низу височенькими стовпами. Глянеш на їх, і здається тобі, що вони стоять або на дибах, або на химерних ногах. Декотрі позлазили наниз, поховались між купами каміння, попритулювались до провалин.

А в містечку хатка на хатці! З хатами помішані якісь маленькі загороди з хворосту, повіточки недобудовані, з однією або з двома стінами, а часом з однією покрівлею на чотирьох стовпах. Кругом хат скрізь смітник, скрізь грязь, купки гною. Між хатами никають голодні кози, смикають стріхи корови. Попід дверима качаються купами замурзані, обстрьопані, закудлані, трохи не голі жиденята в лапсердаках на грудях, в ярмулках на головах.

На базарі стоять рядками малесенькі крамниці, наче скриньки, понизані низками. В кожній крамниці коло дверей одчинена ляда в вікні й обперта на стовпець. А з тих одчинених вікон виглядають голови старих жидівок і жидів з страшенними, худими, жовтими обличчями, з запалими очима, синіми губами. На їх старе заялозене дрантя, їх смутні очі наче оплакують той крам, що лежить на лядах перед ними: шматочки сірки, цвяхи на сковорідках, шевська смола на тарілках. А там далі худий, довгий жид куняє над шапликами з смолою та дьогтем, над шматками крейди, над чарками, пляшками, горшками й глечиками.

Рядочки крамниць схожі на рядочки яток або тих будочок, що ставляють на жидівських кладовищах над гробками. Глянеш на ті крамниці, на тих крамарів, і здається тобі, що то поодчинялись жидівські гробки, з котрих виглядають на світ живі мерці.

Восени й весною, як розпочнеться негідь та сльота, все містечко з хатами й крамницями неначе плаває в болоті, рідкому, аж прозорому, й одкидається, неначе в воді. Старі жиди й жидівки бродять, мов ті чаплі, сливе по коліна в грязі; жиденята хлюпощуться, як поросятка, а сидухи та перепічайки з бубликами, з варевом сидять на горбиках, мов ті жаби на маленьких болотяних острівцях та куп’ї.

І нігде ні садочка, ні квіток! Нема на чому спинить ока, нема на чому одпочити душі! Байдуже дітям Ізраїля про зелені садки, про пахучі гарні квітки! Тим крамарям хоч і в болоті полоскаться, аби звідтіль достягать гроші. Нечепурні Рухлі та Хайки замітають своїми задрипаними спідницями смітники. І якби не Мойсейова субота, то вони і не чистилися б, здається, ніколи, так би й потліли живцем в багні. Тільки де-не-де стоїть довгошия вишня, безлиста акація попід кращими хатками. На земляній покрівлі хаток та крамниць повиростали кущі зеленої трави та берізки, зелене бадилля дикої лободи, та часом виплигувала на верх, на покрівлю прудка коза, щипала травицю або стояла, піднявши вгору мордочку з борідкою.

Рідко траплявся такий щасливий рік, щоб не було пожежі в місті. Часом оце серед ночі в одному закутку містечка схопиться полум’я й покотиться од кінця до кінця, піднімаючи червоні язики до самого неба, розкидаючи огняний світ, червоний, як крав, по скелях, по церквах, по лісах та горах. Все те одкидалося, одбивалось в тихій воді, що в той час пожежі червоніла, мов полита кров’ю. Здається, що саме пекло не таке страшне, як тоді буває страшне містечко. А в диму, в полум’ї бігають, як несамовиті, бородаті жиди, розтріпані жидівки, тягнуть перини, несуть подушки. Попід хмарами літають сполохані голуби; а дим, то білий, то чорний, смоляний, застеляє хмарами ясне небо. І рятувать нікому: горить поти, поки само собі схоче. А другого року почцнає з другого боку, злиже, як корова язиком, півсотні хаток та крамниць. З того попелу десь візьмуться маленькі хатки, ще менші крамниці, вшиті очеретом та прикриті землею; потім помаленьку ніби підростують, вкриваються дряницями або подекуди й бляхою; а там, дивись, — знов палають в полум’ї і знов сходять, як гриби після дощу. Невгамовані, живучі діти Ізраїля. І в воді не тонуть, і в огні не горять.

Гляньмо ж з міста наниз, на Рось і на Зароссся. Як же там хороше, як чудово! Там Рось тихо плине зеленою водою між високими кам’яними стіиами, котрі ще трохи подекуди аж понахилялись, неначе заглядають в воду, дивлячись на свій ясний одлиск, то сірий, то червоний, то ясно-зелений од зеленого, як оксамит, м’якого моху, котрим вкриті кам’яні стіни, неначе дорогими килимами. Попід скелями обидва береги оперезались рядками густих зелених ліз, густого високого очерету. А там нижче розступились скелі, розпалися на роздолі ніби високими будинками, то полягали довгими рядками, купами, запинили річку острівцями. Розлилась Рось рукавами й рукавцями поміж зеленими острівцями, розсипалась по камінні, переливаючи білу хвилю з каменя на камінь, то вигинаючи воду, наче шию лебедину, то розбиваючи її білими краплями в білій легкій, як пух, піні. А там далі знов зійшлися скелі до берегів, знов піднялись над водою гори. А за горами розіслалась широким подолом зелена лука, неначе засіяна ярою рутою. Рось вирвалась з неволі, мов гадючка, тричі зверетенилась колінцями по яро-зеленій траві, лиснячи ясною водою, синім небом, білими хмарками в

своєму лоні. Сховалась вона за скелею, за лісом та горою, за сахарнею, що обперлась боком об скелю, піднявши вгору високий задимлений стовп, мов та чапля довгу шию в осоці.

Нанизу, од гатки ходить по Росі важкий порон на товстій кодолі; греблі з тарасу помережили річку, неначе чорними шнурками або стежками. Водяні млини, попритулювавшись до високого каміння, поховавшись під зеленими вербами, крутять день і ніч чорними колесами. На греблях, на пороні сновигають і вештаються люде, як комашня. А нижче од млинів в водяних шумах зграями купаються під шабас жиди, як те гайвороння. Тонконогі, худі, українські жидки лазять по мілководді, як ті бусли. Руки в їх довгі, тонкі, як цівки, ребра полічить можна! Здається, ціле жидівське кладовище встало, щоб пополоскать залежані кістки в воді.

А там за Россю, на роздолі, попід горами й по долинах розсипались, як та череда, невеличкі біленькі міщанські хатки в вишневих садках, в яблунях та кучерявих грушах. Городи скрізь пообсаджувані понад Россю високими вербами, а на ровах росте рядками, густими, як руно, зелена дереза. Між сірими скелями стоїть на низині стара церква з трьома банями, сіра, поросла сизим та зеленим мохом, як самі скелі; а друга, нова й гарна, мурована, стоїть над самою водою, на високім шпилі, з високою дзвіницею; стоїть вона, як та свічка в підсвічникові, блискає проти сонця блискучим хрестом. Так хороше, так чудово кругом і нанизу й на горах, де зелені ліси то виглядають з долин кучерявими верхами, то виходять і виступають сміливо на самі гори. Аж одпочивають очі, зиркаючи по зеленому лузі, по блискучій воді, по хатках та садочках! А тихе леління зеленої росьової води по камінні, шум з-під млинових коліс, котрі мигочуть своїми лопатнями, мов тими крилами, пускаючи з себе довгими разками краплі прозорої води; а тихий благодатний літній вечір — все це наводить на душу тихі думи, втихомирює серце, в котрому й сам невчуєшся, як примічаєш ласку й любов до всього, до всього, що тільки видко навкруги тебе, що тільки з усіх усюдів позирає на тебе...

Завернеш випадком в жидівську або міщанську хатину та глянеш на життя людське, — і де та веселість дінеться. Весело й хороше там на світі божому, та погано жить там людям.

В маленькій жидівській хатині, перегородженій тонкою грубою, живе по три, по чотири сім’ї. Господь їх знає, де вони там гніздяться! Кишать жиденята, як комашня, обідрані, в чорних сорочечках та нагрудниках, бліді, золотушні, з червоними, слабими очима. Жидки сидять, кравцюють руками, швидкими та сухими, як кість. А самі бліді, миршаві та зануджені, тільки очі блищать! Старий бородатий жид, напнувши біле покривало, киває до вікна головою. За шаг паляничка, одна цибулька або головка часнику — ото його харч на ввесь день! Жидівка годує кашею малу дитину, а кругом неї п’ятеро жиденят пантрує їй в очі, а троє качається по землі. Щільно притулює вона до себе слабу дитину й цілує щоки та очі. І там, під гряззю та при бідності, при горі б’ється в грудях людське серце, і там ховається любов.

II

Якось раз над містечком стояла тиха, місячна, літня ніч. Високо, трохи не серед неба, стояв місяць, ясний, блискучий, повний. Синє небо аж лисніло, а ясний місяць неначе одлип од неба, висів, як блискуча куля, над самісіньким містом, заглядаючи в Рось. Надворі ясно, хоч голки визбирай! Високо піднімалась і бовваніла над плисковатою покрівлею крамниць та хаток нова жидівська школа й блищала всіма вікнами, неначе всередині палало полум'я. На другій горі темніли рядками гробки на жидівському кладовищі. Усе місто з плисковатими покрівлями нагадувало ті картини, де бувають намальовані східні міста з своїми руїнами, з гробовищами, гробовими пам’ятниками. А високі верби на горі з круглим, кучерявим верховіттям наводили ману ще більше, нагадували про східні пальми.

Кажуть, що в глупу ніч буває така година, коли засипає все на світі. Мабуть, саме тоді така година йшла над містом. Місто заснуло; скелі стояли над водою, неначе тяжку думу думали; куняв ліс на горі,

сумували зелені верби. Десь гавкнула собака спросоння та й замовкла; десь свиснув пізній соловейко та й задрімав. Глянеш на все те здалеки з гори, і здається тобі, що бачиш якесь зачароване царство, де все поснуло й ніби скам’яніло: і гори, й ліси, і вода, навіть самий місяць з своїм тихим промінням скам’янів і захолов. Так було тихо, аж якось мертво, наче все те бачиш, ніби намальоване якимись чудовими фарбами на якійсь чудовій картині; неначе те дивне малювання ожило на полотні, виросло аж до великості справдешніх гір та лісів перед твоїми очима.

І чудно якось серед такого спокою! І примічаєш, що ти тут неначе зайвий: наче кругом тебе все вимерло, все, що животіло, а ти зостався сам. І не думки, не мислі йдуть на душу, а якийсь смуток, острах, бо чуєш, неначе в великій хаті, як кидається в грудях серце, як дзвенить в вухах кров. Знехотя озираєшся навкруги, чи не літають кругом тебе якісь інші істоти, чи не виглядають з-за кущів чиїсь очі, чи не хлюпаються в воді, чи не гойдаються на зелених вербах зеленокосі русалки.

Там, над Россю, стоїть одна висока скеля, аж трохи нахилилась над воду та над лози. З обох боків обсіли та облипли коло неї густі верби. В скелі, внизу, проти місяця чорніла чорна продухвина, неначе двері всередину скелі.

В таку північну добу звідтіль, з-під тієї скелі, виступили дві людські постаті, білі, неначе мерці в білих покривалах. Вони несли щось довге та чорне, взявшись руками за кінці. В одного чоловіка біла борода висіла до пояса, а лиса, як коліно, голова блищала при місяці, неначе скляна. Друга людина була середніх літ з чорним волоссям, чорним вусом. Білі сорочки на них при місяці здавались ще біліші; люде ті проти місяця були неначе аж прозорі, наче білим туманом повиті, ніби на березі блукали якісь тіні не сьогосвітні. А то були живісінькі люде. Один був старий рибалка, Панас Круть, а другий — молодий, Панько. Вони виносили свої човни, що були сховані в тій кам’яній печері од негоди. Поклавши човни при березі, вони почали стягать неводи, котрими були

обплутані зверху лози, неначе павутинням. Тихо шелестіли зелені вершечки ліз, розхиляючись; невід, наче намітка, мотавсь жмутами в руках; білі поплавці з березової кори біліли разками по лозах, по зеленій траві, падали на землю з рук. От вже невід складений в човен. Обидва рибалки поприпадали навколішки на хибких човниках, обперлись веслами об білий побережний пісок... Зашипів затужавілий пісок під човнами, і два човни, як два селезні, тихо полинули по воді, покидаючи за собою легенький слід, що розходивсь, як промінь, по тихій воді. Весла лягали на воду рубом, сіть клалась на самісіньку воду. Ні одна крапля не ляпнула, не сполохала водяної птиці.

А тим часом, роблячи діло, рибалки тихо загомоніли проміж себе. Старий Круть забубонів товстим голосом. Їх розмову підслухали зелені верби, нерушимі скелі, ясний місяць та соловейки.

— Діду Панасе! — питав Панько.

Дід мовчить, неначе не до його говориться.

— Діду Панасе! — питає Панько вдруге.

Помовчав знов дід, а далі одказав знехотя:

— Та чого?

— Кільки пак год буде, як ви, діду, бовтаєтесь отут за рибою?

— А тобі навіщо? — одказав дід трохи сердито.

Дідові не дуже хотілось балакать, а Панькові приспіла охота доконечне розпитать його од цікавості, бо він був цікавий зроду.

— Та так, — каже Панько, — цікаво мені знать за це.

— Чи давно я отут бовтаюсь? — почав дід неначе сам до себе та й задумався. — Моя небіжка Одарка, царство їй небесне, померла перед пущенням. А тому вже, мабуть, буде двадцять рік ще й три. Таки ж од того часу я покинув усе й почав ловить рибу.

— Двадцять год ще й три! — промовив Панько, прицмокуючи. — А під котрою ж то вербою ви, діду, закопали гроші?

— Що таке?

— Гроші, — одказав Панько.

— Які? — питає дід, трохи здивувавшись.

— А ті, що ви заробили за рибу, — одказав Панько.

— Гм! закопав я гроші, тільки не під вербою, а в шинкарки в скрині...

— Отак! А навіщо ж ви дали гроші шинкарці до схованки?

— За горілку, — одказав дід твердо.

— А навіщо ж ви п’єте?

— А біс його зна! Мабуть, тим, що хочу!

Панько стиха осміхнувся.

— Чим же ви, діду, промишляли, поки була жива ваша небіжка? — питав Панько.

— Еге-ге! За що я не брався, до чого я не кидався! Я, бачиш, таки тутешній міщанин з батька, з діда, з прадіда. Чи бачиш, ондечки на горі,

над проваллям, коло каміння, стоїть хатина, а коло неї жменя городу; окіп навкруги оселі заріс густою дерезою. Отам я звікував свій довгий вік; отам хатина стояла й за батькового життя.

Дід згадав про літа давні, минувші й розбалакався.

— Тільки й зазнав я того щастя, як був малим хлопцем. Що було набігаєшся, нагуляєшся з хлопцями по тих горах та по тих долинах в гилки, в довгої лози! що було накупаєшся в Росі, налазишся по тих високих скелях, де пташки в'ють гнізда! А прибіжиш було додому, чи з’їси шматок хліба, чи й ні, — де впадеш, там зараз і заснеш: чи в хаті, чи и під хатою на призьбі. А зійде сонечко, — знов несуть тебе ноги на скелі, знов купаєшся в Росі, печешся на піску або ганяєш за вівцями, доки мати не покличе обідать. І де бралась сила в тих ногах? Тепер мене на круту гору вже ледве ноги виносять! Та й давня ж то річ! Як згадаю, то так неначе все оте мені снилось, а не жилося. Матір вже давно забув, навіть яка була й на вид. Насилу мріє мені, як в тумані, якась висока молодиця в жовтім очіпку, без хустки на голові. Сидить було та все сорочки латає.

Взяв мене батько од череди й почав вчити кравцювать. Він, бач, був кравцем і кушніром. Все було шиє кожухи та свитки та б’є вовну на струні; все було деркотить струна в сінях од ранку до вечора. Робимо, працюємо було з батьком, а заробіток не дуже було позначається. Все було в нас недостача: ходимо в латаній одежі та харчуємось по-злиденській. А настане час класти чинш, батько було грошей позичає.

Оженив мене батько, а сам вмер, покинув мені отой грунт, три овечки та два непопродані кожухи.

— То ви, діду Панасе, вмієте й кравцювать? — казав Панько. — Пошиєте ж мені кожушину, як прийде зима?

— Кравцювать... Чи кравцювать же тільки? Чого тільки я не вчився, за що я не брався на своєму віку! Я й кравцював, і кушнірував, був шевцем, стрільцем, а далі кинувся до цимбал, став музикою. А тепер, як бачиш, я рибалка. Брався я за все, та не було мені щастя-долі ні в чому. Отак, як бачиш. Як тепер не маю нічого, так і тоді не було нічого. Неначе вчепилася в мене недоля, вчепились нещадимі злидні, та й годі! І день, і ніч думаю, а все не вгадаю, чого я такий безщасний. Чи мені бог вже зроду не дав талану, чи на мене змалку наслано, чи мене такий піп хрестив, чи як співають в пісні: "такії куми брали, — щастя-долю одібрали". А може, мені господь не дав великого розуму, як от іншим людям.

Дід Панас замовк і задумавсь, і Панько задумавсь.

— Але ж ні! — промовив дід раптом, ніби прокинувшись. — Я не дурний, і розуму мені не позичать у людей. Чи поймеш віри! на що було тільки гляну, вже й умію, вже й сам зроблю, та ще й як зроблю! І небіжчик батько було дивується, що я так швидко вивчивсь шити кожухи; і швець показав мені кільки раз, як чоботи шить, і дяк наш дивувався, що я так швидко вчуся, мов з огню рву, мов з жару хапаю. А малим хлоп’ям як був, то пороблю було кіскою млинові колеса й шестірні, зовсім як у млині. І на цимбалах ніхто не вчив мене грать. А вже було як почую пісню або козачка до танців, зараз було перейму, і сам оце як почну міркувати та метикувать, то й складу до ладу та й заграю, аж у самого жижки дрижать до танців. Ні, господь не зобідив мене розумом. Я, мабуть, безщасний вдався. Мабуть, така вже моя доля.

— Але ж ви, діду, таки щось заробляли?

— Постривай-бо, не сунься поперед батька в пекло! Заробляли...

Панько замовк.

— Заробляти — я заробляв потроху, бо падкував коло роботи, та не міг, як то кажуть, на ноги сп’ястись. Ніяк було не зберу тих грошенят, щоб разом закупить краму, разом засісти до роботи, разом продати, разом і гроші забрать. Перепадає було там, цідиться сяка-така копійчина за копійчиною, капає було потроху. А більш того було, що оце візьме та й порветься зовсім. А тут було прийде строк платить панові чинш за оту дерезу... Давай, хоч з коліна вилупи! Плачу, бач, за те, що моя землянка притулилась до панського глинища. Треба ж і прожити, й прохарчуватьсяся, треба ж і зодягтись. Думав я та гадав, як би тут у світі хоч не забагатіти, — куди вже нам до того, — та хоча сп’ястись на ноги. Ото раз якось пішов я до Берка, таки до цього, що й тепер держить заросянський шинк та млини. Тепер він, бач, трохи скапцанів. А тоді... було ходить-походжає в блискучому довгому каптані, позакладавши назад руки, а на голові шапка боброва, аж волос вилискується; на ногах білі панчохи. Ходить було та тільки коливає довгими чорними пейсами; Приходжу я, Берка немає дома, тільки Берчиха сидить, прибралася, як та панія, та плентає панчоху в руках. "Здорова була, Рухле!" — кажу їй. А вона як визвіриться на мене!

— Яка я тобі Рухля! свиня ти, мужик, гадюка! яка я тобі — ти? я з тобою свиню пасла, ци сцо?

— А що ж ти таке в сякого-такого? — питаю її.

— Хіба з не бацис! Я панія, я не музицка...

— Еге-ге! — кажу. — Таких панів на базарі по сім за цибулю. А де Берко? Я прийшов позичать грошей.

Як натякнув я за гроші, зараз моїй Берчисі як рот заціпило. Вже й не гримає, й не сердиться! Звичайно, жидові грішми зараз рота затулиш.

А тут Берко рип у хату! Я до його, кажу йому, що так і так, будь ласка, зарадь, зарятуй! Позич грошей.

— Добре, — каже Берко. — А де ж твоя застава?

— Он на горі стоїть! — кажу.

— Я твоєї дерези в заставу не хочу, — одказує він мені знехотя й не дивиться на мене.

— Яка там в гаспида дереза! — кажу йому. — Бери в заставу хату та ті кожухи, що нашию.

Згодився мій Берко. Закупив я краму, нашив кожухів та шапок. Найняв я конячину та потягся аж на довгопільський ярмарок, на степи, коло Херсонщини, коли чув. А ярмарок там ставав на другу пречисту. Що там за сильний ярмарок стає у тому Довгопіллі! Куди нашому! І в слід не вступить.

Їду я ще вдосвіта ліском по долині, а ярмарок вже чуть. Не то реве, не то стогне, але гуде, гуде, наче сто роїв вийшло заразом, сто млинів меле, або земля стугонить та стогне, — от-от трястиметься! Коли виїжджаю з лісу, аж там попід лісом між кущами на дорозі, на стежках позасідало жидів, як того вовка хижого! Чи несе молодиця на продаж або птицю, або овочі, чи везе хто возом щось, де не візьметься жидова з-за кущів, з-за ровів, так і обступлять, мов та галич. Рвуть з рук, смикають, розтягують клунки, не поторгувавшись, несуть в хати та ще й лають людей. Бий їх сила божа! Нападуть часом на молодицю або на чоловіка, мов чорти на грішну душу. А все то, бач, щоб, не допустивши людей до ярмарку, дешевше купить й обдурить. Ціну дають, як на сміх. І не з одного воза поцупили клунки...

Сердешний мужик не похопиться й оглядітись. А жиденята тому й раді: стромляють руки між полудрабки та витягують, що налапають. По-злодійській, бач, роблять, а справи не знайдеш!..

Ото виїжджаю я на ярмарок, трохи неначе на взгір'я. Ярмарок саме заклекотів, як окріп в казані, розсипався так трохи наниз ік мосту. Як глянув я на той ярмарок з гори, то аж остовпів з дива. Господи! що ж то за здоровий був ярмарок! І вродився, й охрестився, і, мабуть, вмру, то такого не бачитиму. Хіба склади докупи наших з двадцять! Куди не кинь оком, на всі боки, скрізь люде та й ще люде! так і ходять хвилею або як той густий ліс, що ним коливає великий вітер. Мабуть, більше як десять різ, не сказав би, засіяно самісінькими головами. Чорні, сиві смушеві шапки, жіночі хустки так і ворушаться, як ота комашня, коли розгребеш її гніздо. Проміж людських голів стирчать рогаті волячі голови, а на кінному — кінські голови чорніють, наче понизані разками. Тіснота, як у церкві на Великдень! і протовпиться не можна. А довгополі жидки так і літають, так і сновигають між людьми, як ті джмелі. Якого там краму було! Господи милостивий! Що там було товару, коней! Кавунів, динь, капусти, не сказати — возами, але горами! А там далі — вози добрящі, кінські й чумацькі, обіддя міцне, чудове, колеса, ложки. Гончарі заставили горшками таке місце завбільшки, як наш базар. Чумаки стояли цілими валками. Серед базару під шатрами торгували жиди та коробейники стрічками, ситцем, матербасом і всякими матеріями, а дівчата й молодиці обліпили їх, як бджоли свою матку. Що там було бубликів, паляниць, печеного й вареного! А коло містка засіли аж в три рядки старці, старчихи та лірники. Усі грають і співають. Та й хороше ж співали! краще, як дяки в церкві, та все пісень таких жалібних. Кругом їх слухають люде, попідпиравши голови долонями. А далі на возах подекуди стояли діди, піднявши шапки на палицях, та викликали: сюди, мов, шевці й кравці, шаповали, крамарі, гончарі, чумаки й козаки, — щось маємо казати... Той оповіщає ціну за роботу у якогось пана, той розказує, що пропало троє коней перістих. А народ товпиться, вештається, неначе в хрещика грає, гомонить, розказує, про що викликали, які де ціни. Як вертався я з ярмарку, то й тоді гуло в вухах до самісінького вечора.

Пірнув і я з конячиною та з візком в ту гущавину. Розклав я свої причандали в рядку, повтикав кілки, повішав кожухи, шапки. Коли оглянусь, коло мене з одного боку жид, з другого боку жид з кожухами

та смушевими шапками. Надала мені лиха година стать саме між ними! Висять мої кожухи, минають люде мій крам; а в гаспидових жидків, оце дивлюсь, спорожняється рядок за рядком. І бий його сила божа з тими жидами! Сухі, довгі та тонкі, як хорти, швидкі, в’юнкі, звиваються коло покупців, як ті в’юни. Оце стою та дивлюсь, а жид витягає з гурту за пояс мужика. Підгляджує, як той крюк, і зараз вгадає, кому чого треба. Мужик, звичайно, впугається в одежу, як на ярмарок, та ще й понакладає сього й того і за пазуху, і в кишені, і в відлогу; в одній руці мазниця, а в другій батіг. Лає жида: "Та одчепись, невіро! піди собі під три чорти або й далі!" А все-таки йде за жидом. А жид так і вертиться, так і махає хвостом, крутиться, як навісне веретено. Як той хорт, зіпнеться на вішалку, вхопить зубами одну шапку, накине на чоловіка, накине йому кожуха на плечі. А сам то збоку, то ззаду, то спереду, то прискакує, то одскакує. Бий його сила божа, де в його ті слова беруться! Лепече та сокоче, хвалить крам, нема, мов, кращого й на світі. Десь вихопить дзеркальце, плюне, обітре рукавом.

— А бацис, як хоросе! На тебе всі люде дивляться. Ото козак! Дивись, як дівцину за тебе моргає! Дивись!

А чоловік або парубок думає, може й справді. Повертається та питає в жінки: "Подивись-бо, Мотре, чи й справді гарно? Бреше, мабуть!" А жидок вже й чоломкається по руці та гне таку ціну, аж сумно слухать. Жид зараз-таки візьме та й спустить половину, аби, бач, забалакався покупець. А я стою та стою. Прийде хто, скажу свою, справдешню ціну як слід, щоб бога не гнівить і людей не кривдить; не правлю по-жидівській, як за батька. Завгодно, бери, а не завгодно, як хоч! Ніхто не силує. Минають мене люде. А обдурювать якось ніяково, та ще й гріх; якось і язик не повертається; до того, бач, треба призвичаїться, одразу не потрапиш... Бач, чоловіка піддурювать якось не випадає, якось ніяково.

Опівдні ярмарок почав рідшать: почали люде розходиться, поярмаркувавши. Поїхав і я; спродав чимало, але чимало й додому привіз. Думка така була, — продать в себе на ярмарку на Дмитра.

Заплатив я Беркові гроші, а з процентом одпрохався; думав, бач, набіжить покупець, поки до Дмитра. Покупець не набіг, строк настав: забрав Берко мої шапки, бодай його лиха година взяла. Процент, бач, був жидівський. А тут кличуть мене на економію, кажуть платить чинш. Кажу, грошей нема, божусь, заприсягаюсь: "Батечку й голубчику! буду землю їсти! немає, підождіть". Не йме віри, вражий пан. "Давай, хоч з коліна вилупи, хоч з землі викопай, хоч украдь", — каже. Не діждеш того, думаю, і грошей не дам. А він послав десятників на закуцію; забрали мої кожухи. І в мене, як не було нічого, так і не зосталось нічого.

Дід Панас замовк, і Панько задумався.

Закинули рибалки сітку, одпливли вгору й почали бовтами полохать рибу. Пішли одляски між скелями, між горами, по лісах, по долинах. Голосна луна розляглася серед тихої ночі, одбиваючись по кільки раз од гори до гори, од скелі до скелі, наче ціле військо раз у раз стріляло з рушниць. Луча стихала далеко десь в лісі, а там далі знов одгукувалась дрібно та часто, неначе лущало по всьому лісі сухе гілля, ламаючись і падаючи з дерева. Обізвався в лісі пугач, застогнав сумно та страшно таким голосом, яким кричать люде в лиху годину перед наглою смертю, наче хтось тонув, наче когось різали. Заплакала сова на скелях, мов дитина в сповитку. Замиготіли кажанки, неначе хто перекидав грудками. Пішла хвиля та брижі далеко по гладенькому поверсі води.

Проміння місяця ламалося в хвилі, блищало, миготіло, рябіло, наче хтось сипнув на воду блискучими іскрами. Десь далеко, в глухому кінці, в місті, обізвався один півень, а за ним другий, третій... Рибалки перехрестились.

— Другі півні співають: глупа північ, — каже дід Панас.

— Глупа північ, — одказав Панько й знов перехрестивсь і шепотів про себе: "Да воскреснеть бог".

Хапаючись, рибалки почали витягать сітку в човни. Риба блищала проти місяця білою, як срібло, лускою, тріпалась, побивалась в сітці, як муха в павутинні. Чимала щука крутилась та вилась, мов підкова, в руках у діда й гойдала човник, хисткий, як трісочка. Дід Панас луснув щуку по голові довбешкою. Риба зітхнула жабрами й простяглася. І знов все замерло, все замовкло. Знов рибалки, закрадаючись попід скелями, попід лозами, разом закидали сітку з двох боків. Знов тихо забубонів дід Панас, розпочавши розмову:

— Отак бився, бився з нуждою, кинув кожухи, почав чоботи шить; і капала потроху копійчина. А як померла моя жінка Одарка, залишив я чоботи. Нехай йому син вражий! — думаю. Роби, роби, одпочинку тобі нема, а на тебе все-таки наполягають нещадимі злидні. Небіжчик рибалка Кендюх, ти його не пам'ятаєш, нараяв мені купить човен та ловити рибу. Отак, як бачиш, брьохаюсь отут двадцять рік ще й три. Не заважають мені тут ані жиди, ані пани. Годує мене й зодягає мене Рось, спасибі їй, як рідна мати. А як померла моя жінка, тут було тільки й розважу себе, як попливу по воді отакої ясної тихої ночі, як теперечки.

III

— Чом же ви, діду, не оженились вдруге? — питав Панько.

— Чом? Багато розказувать, та нічого слухати. Адже ж ти маєш жінку?

— Маю. Так що ж?

Дід думав і згадував.

— Багато бачив я на світі молодиць і дівчат. Було навесні, отут на Росі, перевезу їх не одну сотню. Тепер я старий став, то й чудно якось згадувать про теє. А тоді було все придивляюсь, чи не набачу де такої, як була моя небіжка, чи не вгляджу де таких очей, чи не почую де

такого голосу тонкого, як був у моєї Одарки. Одже ж не набачив... і до цього часу, хоч тепер я й старий і тепер мені байдуже про теє... та й за помершу жінку вже забувся.

— Здається, вона була з себе така невеличка, навіть мала, — сказав Панько.

— Куди там тобі пам’ятать! Як ми бралися, тебе й на світі не було; а як вона вмерла, ти, мабуть, на припічку кашу їв.

Дід розбалакався, згадуючи про свої літа давні, про своє давнє щастя.

— Моя небіжка жінка була дуже гарна на вроду. Чи бачиш, яка тепер тиха та ясна ніч, отака була моя Одарка. Тиха, як те ягня. Ніколи не чув я од неї недоброго слова, ніколи вона навіть не сердилась... А оте синє небо не таке гарне, як були в неї тихі сині очі. Чи чув ти, як гарно між вербами співав соловейко? Отакий голос був в неї, чудовий, тонкий та рівний, як шовкова нитка. Сидить було вона кінець стола, шиє сорочку та все співає, та таких же тобі пісень смутних та жалібних. Було сиджу я коло роботи, нуджуся, гнуся, та зведу очима й гляну на її лице, мале, дрібне та добре, як у малої дитини; не раз часом було трапиться яка пригода, або як було зажурюся та засумую, то подивлюсь на неї, і стане мені легше, якось наче аж одпочину. А як прислухаюся до її пісні, то й чорні думки було одпливуть десь далеко. Забуду було на годину про свою бідність, стане мені веселіше; навіть якось до діла берусь охітніше. А вона все було сидить, нахилившись над роботою, спустивши очі, і виводить голос, як лляну тонку нитку. І тепер, хоч давно те діялось, я пам'ятаю... Все було співає тієї пісні, що, як кажуть:

Ой умру я, мій миленький, умру!

Збудуй мені кедровую труну.

Надінь мені лляную сорочку

Та поховай в вишневім садочку.

Насип мені високу могилу

Та посади червону калину.

Будеш, милий, по саду ходити,

Одно дитя за ручку водити,

А малеє на руках носити...

А я їй одспівую, жартуючи, бач:

Ой де ж тобі кедрини узяти!

Будеш, мила, в дубові лежати.

Ой де ж тобі вишнини набрати!

Будеш, мила, в бузині лежати.

А вона мені знов каже, проти мене ніби:

Ой умру я, умру,

Та буду дивиться,

А чи буде мій миленький

За мною журиться?

А він зажурився,

В жупан нарядився,

Сідла коня вороного

Та й їде жениться.

Ой постій же, милий,

Ще ж я не вмираю,

Тільки в тебе, мій миленький,

Правди вивіряю!

А я було аж серджуся, що вона, бач, співає, наче проти мене, хоч само по собі жартуючи.

Одже ж неначе знала, що вмре; наче душа її чула, що недовгий вік дав їй бог. А може, нужда вкоротила її віку. Не зазнала вона в мене розкоші. Все було каже: "Як-то ми в світі будемо жить і чим будемо жити". Все було бідкається та журиться. Та ще й на лихо собі вдалась наче панянкою. І того було не їсть, і того не хоче. Все бажалось їй ласенького та добренького. А в мене біг має часом і хліба. Жаль мені було її! як дитині, купую було їй гостинця. А тут у всьому недостача: і того нема, і того треба.

Дивлюсь я та примічаю: почала моя Одарка в’янути, мізерніть. Тане, як та свічка! Питаю: "Що тобі? що в тебе болить?" "Недобре мені, —

каже, — погано мені". Та й похилить вона голову низенько. А в мене серце обіллється кров’ю. Чую я щось недобре.

Навесні занедужала, а ще до зелених свят вже й звалилась. Перед петрівчаним пущенням був такий же чудовий, теплий вечір. Сонечко вже стояло на вечірньому прузі. Надворі тихо та тепло, як у вусі. Десь за Россю на болоті крякали жаби дрібно, наче хто горохом сипав, а в лузі туркотала горлиця. І тепер, як згадаю, то так як бачу все те, як тоді було, що тоді діялось.

Сінешні й хатні двері були одчинені. Лежала вона й тихо стогнала. І ліки вже не помагали. Подивилась вона через двері надвір, а там видко було їй і Рось, і яри, й зелені луки далеко-далеко, і ліс, і Пречистянську церкву на горі, і скелі.

— Як хороше надворі! — каже вона мені так тихо, що я насилу почув, — так мені остогидло лежачи! Виведи мене, Панасе, на призьбу, нехай я гляну хоч на світ божий.

Важко мені стало, бо я чув, що людина перед смертю бажає подивиться скрізь, оглянуть, де вона ходила, де вона бувала. Взяв я її, вивів, посадив коло себе на призьбі, укривши кожухом. Вечірнє сонечко блиснуло на неї червоним промінням. Глянув я їй в лице, — і в душі мені похололо. Коло мене сиділа тільки тінь моєї Одарки. Тільки очі стали ще синіші, більші, ясніші та такі тихі, непорушні, як скло, аж мені страшно стало. Здалося мені, що вона дивиться на мене вже з того світу.

— Як гарно надворі, — насилу промовила вона.

А надворі було хороше-прехороше! Як тепер бачу той вечір. Сонце наче лежало на Кучеренкових вербах, заховавшись трохи в зелене гілля. За Россю череда йшла з спадистої гори в містечко. На Пречистянській церкві наче горіли хрести червоним жаром. А жаби тихенько крякали, а горлиця десь далеко жалібно туркотала.

— Як гарно, як хороше на світі! — знов промовила вона. — Ой світе мій ясний, який ти прекрасний! Ой світе мій, як на тобі зелено та весело! А я ж на тобі, світе, ще й не нажилася.

Дивлюсь, вона стала наче веселіша, але сльоза покотилася з очей. Здавило мене, неначе хто вхопив в жменю моє серце й здавив з усієї сили. Коли чую, схиляється її голова на моє плече, та така важка, як камінь. Заплющила очі й богу душу оддала, навіть не зітхнула. Зів'яла сидячи, як та квітка на сонці. Царство їй небесне!.. Вбирали її, ховали, а я навіть сльози не пустив. Ходжу тільки та дивлюсь. А в грудях мені важко; запеклося моє серце.

Од того часу став мені світ немилий. Так мені тяжко, так мені було важко, наче ота скеля лягла на мої груди.

Дід Панас показав на скелю рукою.

— Зранку було то сюди, то туди за роботою, то неначе було й байдуже. А як було прийде вечір, — знов давить мене в грудях, тяжко мені, наче хто розриває мою душу. Сяду було, упоравшись, на призьбі, дивлюсь на Заросся. Сонце сідає за вербами, люди вертаються з поля, череда біжить з гори. Дівчата співають, йдучи з поля. Між вербами куряться димарі димом, — жінки вечерю варять. А мені з гори все видко: як заганяють молодиці товар, вівці, доять корови, як вони пораються; як посідають люде попід хатами з дітками вечерять. Щасливі, думаю, люде на світі, хоч і вбогі сіромахи та бідарахи, як і я, та в мене тільки бог одібрав останнє щастя. І стане трохи мені й зависно, і жаль мене бере, а коло серця так і шкребе, так і дряпає, не сказати б, кігтями дере або гадюка ссе. Сиджу я на призьбі, і сон мене не бере. В людських хатах все було позатихає, все посне. Місяць зійде й покотиться геть-геть вгору. А я все сиджу та сиджу. І не було в мене ніякої думки в долові. Ввесь отерпну було од смутку, здерев'янію. Увійду в хату, — там сумно-сумно, мов в домовині! Тільки місяць блищить через вікна по столі, по стінах... Чую було, розказують, що мерці ходять. От і тепер гомонять, що Трубехівна ходить до своїх сиріт дітей. А тоді пішла чутка, що одна

молодиця бачила свого помершого чоловіка, як сама в степу жито жала та голосила; буцімто вийшов з жита. Сиджу було я кінець стола та й жду, чи не прийде небіжка, чи не з’явиться десь або в дверях, або в сінях. Сиджу було, одчинивши хату й сіни, та жду, наче якогось гостя дорогого, — і не боюсь ні трішечки, бо я зроду не полохливий і ніколи не боявся. Одже ж не прийшла.

Тягне було мене наче за поли надвір, на той шлях, кудою понесли її на кладовище. Вийду на шлях, а самі ноги несуть мене на ту гору, де кладовище. Вийду було аж на поле. Надворі видно, як удень; видно мені все кладовище, всі хрести малі й великі, навіть гробки. Гляну було в той куток, де її поховали. Нема нічого! Самі хрести стоять та мріють при місяці. Жита та пшениці стоять, ніби вдень.

Як було плаваю сам човном під оцими скелями в таку, як тепер, ясну ніч, то не раз було заглядаю за каміння, за лози, під густі верби, чи не вигулькне її лице з-за зеленого листу, чи не жде вона мене під отими скелями, де, бач, ніхто не ходить.

Тепер я старий став, про все мені байдуже, як старому дереву в лісі. Згадую й розказую про своє горе, як про чуже. А все-таки часом найде година, як почну думати та гадать, то й жалко стане, що не пожив я в світі щасливо, що не дожив я до старості вдвох, в парі. Тільки було як приснiться часом, то я наче аж повеселішаю. Одже ж було й сниться не гурт-то. Тільки раз якось приснилась, та так чудно, так чудно, що я й досі не забув. І досі я не втямлю, чи то воно мені снилось, чи, може, воно й справді було. І досі не пригадаю, чи спав я тоді, чи не спав? Але, здається, не спав, бо так неначе бачив стелю над собою, навіть сволок і дошки на стелі.

Чую я її голос... Співає вона пісню, ту саму, котру вона найчастіше співала, як була жива; та так же співає тихо, та так же жалібно! На душі мені стало легко, наче як здоров’я вертається після важкої слабості. Слухаю я, не наслухаюсь... Голос той рівний, та тонкий, та м’який, як шовк, так неначе ллється в мене з усіх боків в груди, в душу, а серце

мліє, умліває. Хочу встать та глянути, бо знаю, що вона сидить кінець стола, край віконця. Звідтіль наче й голос йде. Та не можна встать. Так тобі наче ввесь розімлів, розтопився, не сказати б, як віск, чи од того великого жалю, чи од щастя й надії. І боюся-таки, щоб не перестала співать; нехай наслухаюсь, — думаю я. А вона оце переспіває та й тягне тим голосом довго та рівно, наче нитку виводить, та все тихіше та тихіше; затихає голос і труситься, неначе її проймає якийсь великий жаль. Схопився я, озираюсь по хаті. А надворі вже почало на світ благословиться. На стіні червонів ранній ранок. Кватирка в вікні була одчинена, а проти вікна на дерезі сидів соловейко, та так же виспівує прехороше та голосно! Одчинив я сінешні двері, дивлюсь на його, а йїн сидить на дерезині, співає, аж бадилина під ним коливається, а він ніби гойдається, як на гойдалці. Защебетав він раз, вдруге, втретє, а далі знявся, та й хто його знає, де він і дівсь! Наче потонув в небі на схід сонця. Чи соловейко ж то прилітав до моєї хати? Скільки живу й зазнаю, то на моїй дерезі тільки цвірінькають горобці та цокотять сороки. Чи не душа то її прилітала до мене, співала мені пісню, щоб подать за себе звістку, щоб розважить мене. Бо, кажуть, і мертвому жаль, як живі дуже плачуть, аж побиваються. А тепер мені про те стало байдуже.

А тут і справді десь далеко, між вербами, в зелених кущах заспівав соловейко раз — та й замовк, вдруге — трохи хрипко, втретє — розкотився й розлився голосно та дрібно. Ще міцніше й ясніше стало дідове згадування про ту чудну ніч, про той давній сон, про соловейка та про небіжку. І Панькова думка стала, як жива, неначе він бачив очима все те, за що розказував йому дід Панас.

IV

На низенькому плисковатому острівці, що заріс подекуди густими лозами, обріс навкруги високим очеретом та осокою, обізвавсь другий соловейко, а за ним піднялось з верб, з кущів, з лісу, з лугів — щебетання та галас. Заспівали наче по-пташиному ліси, верби, лози, очерет, гори й долини. Десь в траві на луці цвірінькали якісь пташечки.

В містечку обізвався півень, за ним другий; закричали, перекликаючись, півні по всіх ярах, по всіх долинах, де були людські хатки.

— Швидко буде на світ благословиться, — промовив дід Панас.

— Еге, — одказав Панько.

Місяць скотився над Кучеренкові верби. З-за лісу, над сахарнею, тихо зійшла зірка, миготячи срібним світом, наче веселими очима. Край лісу на темному небі трошки прояснилось. Над широкими сіножатями, над зеленими ярами встав легесенький туман. Далекий ліс на яру наче хто прикрив тонкою білою наміткою. Роса почала слаться по землі. Заплакали зелені верби та лози дрібною росою; трава забіліла під росою, наче обсипана пилом. З теплої, як літепло, росьової води встала тонесенька пара, неначе з гарячого казана з окропом, і тихо полягла в один бік, посхилявши вершечки. Надворі почало свіжішать. Ясний місяць зблід, засоромившись зірки та червоного ранку. Змагаються між собою день і ніч. Як глянуть на захід сонця, там стояла місячна бліда ніч; а глянути на схід сонця, там починався ясний рожевий день. По один бік Росі, проти місяця, на скелях, на вербах світив місяць; по другий бік Росі грала зірка рожевим промінням, обливав усе червонуватим світом веселий ранок. Хрести на Пречистянській церкві вже залисніли червоним, вранішнім жаром, а по білих стінах світив місяць жовтим промінням. Навіть одна половина діда Панаса була в ночі, а друга зачервоніла ранком по білій сорочці, білій бороді. Зачервоніли білі гуси, що спочивали на маленькому зеленому острівці, кимсь не загнані додому.

Потягли рибалки сітку. Затріпалась, заблищала риба червонуватою лускою. Дід Панас виплутував рибу, клав собі в човен; налапав дві жаби й швиргонув їх спересердя геть у воду. Жаби розчепірили ноги, мов крила, полетівши на повітрі вперше на своєму віку, поблискуючи білими животами проти зорі.

— Чи не закинуть ще раз? Сонце не сплоха зійде, — казав дід Панас.

— То й закиньмо, — одповів Панько, — адже ж ще дуже рано?

Закинули рибалки невод втретє.

— Бідував я рік, бідував і другий, а далі дивлюсь, що непереливки, кинув я к нечистому своє ремество. Спродав я свій гармидер. Старий рибалка Кендюх нараяв мені купить човна та ловити рибу. А я ще до того справив собі добру рушницю. Як оце було стане лід на воді, то я за рушницю та в ліс; броджу, ходжу, поки ноги знесуть.

Ще, бач, ззамолоду, як я парубкував, давня то річ, дуже я любив співать пісень. Було оце тільки почне вечоріть, зараз виходжу на гору, сяду на скелі над Россю та й співаю, аж поки не захрипну, аж луна було розлягається річкою. Співаю, аж сам себе слухаю! А то часом накличу піснею дівчат та хлопців, та заведемо вулицю.

Вже як став рибалкою, поки, бач, не посивів, то й тут було вигукую, плаваючи по Росі. Нагукав я цим скелям та вербам! Будуть вони пам’ятать рибалку Панаса!

Справив я собі ще й цимбали. Попригадував я свої пісні ще парубочі, й сумні, і веселі, і швидкі та дрібні. Сиджу було на призьбі та метикую, прибираючи струну ік струні, голос до голоса. А як було прийде свято або неділя, тоді я йду туди, де збираються хлопці та дівчата. Вип’ю чарку, вип’ю другу, та як вдарю по струнах, то було вже не дуже й націлююсь, — самі руки бігають, наче хто другий водить ними. Стане мені весело й гарно; заграють і заспівають мої думки, аж у самого жижки трусяться до танців. Передо мною, як ті качечки на ставочку, випливають дівчата рядочками, б’ють хлопці тропака, аж земля гуде! І забудеш було, що ти сіромаха, і вбогий, і голий, і босий; їй-богу моєму, було забуду й про небіжку. Сиплються п’ятаки в мою шапку, а шинкарка знай частує та частує! При молодих, бач, і сам трохи помолодшаєш.

— Щось мені, діду Панасе, невтямки, щоб я бачив у вас рушницю, — промовив Панько.

— Не бачив... бо нема теперечки. Була, бач, мені на віку пришта... Одному попові я розказував за неї на духу. А тепер я незабаром вмру, — посивів я дуже, — то розкажу й тобі, щоб не все забирать на той світ. В глупу ніч я б і не розказував, та вже треті півні співали і на світ почало благословиться. Не ловилася, бач, мені риба, та й дичини було не гурт-то, — не потраплю впіймать. Річ така, бач, що не вмів, не зучився, як поміркував я потім. Ото пішов я раз до знахура, старого діда, ще був-таки стрільцем, ходив на влови. Він жив на долині під самісіньким лісом. Розказую йому про те, а він мені й каже: "В неділю або в велике яке свято почни ти плести невод під церквою, як почнуть дяки співати "Іже херувими", а як стануть люде причащаться, скуй гачок на удку. От тоді все само так і полізе тобі в руки. А як будеш говіть, то задерж в роті причастя, зав’яжи в хусточку, візьми рушницю, зайди в ліс в саму гущавину, причепи на дубі, одлічи тридцять ступенів на захід сонця та й стріляй, не дуже розглядаючи; бо тобі з’явиться або Христос, на хресті розп’ятий, або твій батько, або мати, або те, що тобі наймиліше в світі. А як побоїшся брать причастя, то візьми який-небудь образ".

В першу-таки неділю забрав я свої струменти в кишеню та й пішов в Покрівську церкву, що стоїть на камінні. Дивлюсь, з одного боку двері зачинені; людей нема, неначе сам нечистий знав про те та й порозганяв. Чую, почали "Херувими": почав я сітку, а навпісля скував на камені два гачки. А через тиждень почав я говіть, та з’їв причастя, — бач, не зоглядівся. Та й страшно якось стало. Взяв я новий невеличкий образ св. Варвари та й пішов з рушницею в грабове надвечори. По дорозі ще зайшов в шинк і випив для сміливості з півкварти горілки.

А надворі було ясно й тихо. Знайшов я в лісі дуба, гіллястого, зеленого, старого. Стоїть він так трохи на ярку, в самісінькому узирі, а коло його кущі зеленої ліщини.

Одміряв я тридцять ступенів, а в мене серце стукотить, ноги трусяться, руки так само трусяться, наче, борони боже, в пропасниці.

Повернувся я назад, ще й рук не звів гаразд, дивлюсь, а під дубом, між двома кущами ліски, під широким зеленим гіллям стоїть моя небіжка Одарка... бліда, як була перед смертю. Сонце світило на неї, а сині великі очі дивились на мене пильно й страшно... З’явилась так, як сиділа в той вечір зо мною попліч на призьбі, коли до неї смерть прийшла...

Голова моя заморочилась; зелений ліс закрутився в очах; щось загуло, зашуміло в вухах, і сам я не пам’ятав, що діялося зо мною.

Опам’ятавсь я, аж коло мене кругом маленькі пастушки стоять та дивляться, пороззявлявши роти. Сіра собака нюхала мою голову. По долині паслись воли. Встав я, ніби спросоння. "Та й заснув же я гарно та міцно!— кажу хлопцям. — Оце ж я, хлопці, заблудив. Покажіть мені дорогу з лісу". Забув, бач, навіть дорогу. І не знаю, чи то я гріх зробив, чи то мара одна з’явилась мені, чи то бог покарав мене, чи півкварти горілки зашкодило мені. Од того часу не беру я рушниці в руки. Нехай вона згине...

На голові в Панька волосся настовбурчилось, як щетина.

Зачервоніло над лісом небо, неначе кров’ю облилося; зачервоніла нижче од лісу в Росі вода. Між небом і водою став чорною попругою ліс та гора. Місяць скотився низенько й побілів. Густа роса посіла на всякі рослини. Прив’яле, аж посхиляне бадилля од пекучого сонця піднімалось, неначе спросоння, під свіжою росою, потяглося, аж шелестіло, випрямляючи просто притомлене листя. Висока трава понахиляла вершечки під важкою росою. Листя на дереві міцнішало, набираючись цілющої води. Усякі квітки розкручували свої пуп’яночки, розгортували листочки, свіжі, гарні, як личко маленької дитини.

Розлились пахощі понад зеленою травою, понад тихою водою. А пташки безперестану, безспину виспівували, скільки сили в їх було.

— Годі! Кидаймо! — промовив дід Панас. — Хвалить бога, риби доволі.

Пристали рибалки до берега, витягли човни на берег, розкидали мокрі сітки по лозах. Запахло на березі баговинням, мулом та риб’ячою сирістю.

— Що ж то за вози стоять ондечки під скелями? — каже Панько. — Он гляньте, діду! Мабуть, хтось їхав до млинів та не потрапив. Але як же воно влізло аж під ці скелі?

— Де ти в недовірка бачиш ті вози? — спитав дід. — Та то кущі верболозу! Протри лиш баньки! Ти спати хочеш.

Дід засміявся.

— От я, так ніколи не вгляжу возів там, де кущі стирчать, — казав дід.

Тягне дід човна стежкою між густими лозами та й став.

— Паньку! Ходи сюди, будь ласка! Зжени отого вола. Ліг саме на стежці. Може, й справді хтось заплутався тут між кущами та став на ночівку.

Дід Панас, не дожидаючись Панька, штурхнув веслом під бік того вола. Весло задзвеніло об камінь.

— Ви й справді, діду, не бачите возів, та тільки воли бачите, де каміння лежить, — промовив Панько, регочучись.

— Е! враг його матері! старий вже я став, — промовив дід. — Чи підеш додому, Паньку? бо я, мабуть, ляжу отут під вербою та одпочину трохи, поки сонце зійде.

Впав дід на траву, підклавши два кулаки в голови, та й заснув, прикрившись свитиною.

В містечку почався шум. Забрехали собаки, заревли корови та телята, обзиваючись до корів. Ціла отара овець та кіз, ягнят, козенят мекала та бекала. Співали півні, гегали гуси, кахкали качки. Почувся людський гомін, крик. Все те галасування то піднімалося разом, то затихало; а звідтіль одрізнявся голосний крик навісного півня або ревіння корови.

Викотилось з-за лісу красне та пишне сонце. Пішли люде в поле на роботу. Підвівся дід Панас з верболозу, вмивсь на березі, втерся рукавом і тихо бубонів святу молитву, хрестячись вряди-годи. Швидко потім жидівка чистила під шинком рибу, а жид одмірював дідові півкварти горілки.

Двадцять три роки ловив дід Панас рибу. Зате ж йому й смерть, мабуть, зроду була написана од води.

Весною було дуже велике повіддя в Росі, що й люде такого повіддя не запам’ятали. Позаливала вода луки, луги, позносила млини, навіть позаливала хати, що стояли низько, над водою. А між скелями та по камінні ревла Рось, крутилась вода, мов на лотоках.

Невважаючи на те, дід Панас, вихиливши півкварти горілки, поплив ловить рибу. Чи він не встерігся, чи тим що зайве випив, — вхопила вода човен з необережним дідом та й поперла в шум на саму бистрину, де було багацько каміння. Летів човен з дідом, як стріла, тільки борода дідова манячила! Кинула хвиля човном, як тріскою, з високого каменя, через котрий лилася, мов навіжена, бистра вода. Сховався рибалка дід

Панас під водою з човном і по цей день! Оддячила там своєму ворогові риба!

1866 року.